

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Українсько-польські відносини періоду Другої світової війни наприкінці ХХ і на початку ХХІ ст. дивним чином вийшли на один із перших планів у стосунках двох сусідніх і незалежних держав та народів, передусім через малознаний світовій громадськості, але досить вразливий для пам'яті старших поколінь поляків й українців конфлікт національних інтересів двох народів на Волині та в Галичині – на «кресах», за польською термінологією, і західноукраїнських землях – за українською. Література, а передусім публіцистика з цієї тематики, нараховує сотні, якщо не тисячі публікацій¹. Автору цієї розвідки теж доводилося неодноразово торкатись указаної проблематики². Після схвалення влітку 2016 р. представницькими органами влади Республіки Польща (Сеймом і Сенатом) постанов щодо річниці «Волинського злочину»³ історична проблематика залишила кабінети істориків і

¹ У цій праці назвемо лише деякі останні монографічні праці з цієї тематики, у яких зацікавлені можуть знайти ширшу бібліографічну інформацію: Żupański A. Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu. Toruń, 2006; Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939–1944. *W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania*. Toruń, 2008; Pjuszyn I. UPA i AK: konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945). Warszawa, 2009 (укр. версія: Льюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ, 2009); Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. Kraków, 2011; В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1943–1947. Київ, 2012; Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурс. Львів, 2013; Motyka G. Wołyń'43. Kraków, 2016; В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43». Невідома польсько-українська війна. Київ, 2016 та ін. Повнішу бібліографію української літератури див.: *Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни: матеріали до бібліографічного покажчика* / укладач О. Коліщук. Львів; Луцьк, 2007, 108 с.

² Див.: Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна? *Polska, Słowacja, Europa Środkowa w XIX–XXI wieku. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Ewie Orlof* / pod red. Jana Pisulińskiego, Elżbiety Rączy, Krzysztofa Żarny. Rzeszów, 2011. S. 310–320; Його ж. Волинь, Галичина: суперечки навколо українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни. *Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського та українського народів: монографія* / редкол. В. Ф. Солдатенко та ін. Київ, 2013. С. 142–154; Його ж. Волинь, Галичина: спори навколо українсько-польських відносин у роки Другої світової війни. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2014. Вип. 7. С. 164–184, Його ж. Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни: дослідження та інтерпретації. *Historia est testis temporum. Księga Pamiątkowa z okazji Jubileuszu 90-lecia Profesorów Richarda Pipesa, Piotra Wandycza, Zbigniewa Wójcika* / Biblioteka Europae Orientalis, studia 5. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2017. S. 435–469 та ін.

³ Сенат і Сейм РП ухвалили постанови, у яких назвали дії українських націоналістів під час українсько-польського конфлікту в 1943–1944 рр. «геноцидом» польського народу. Див.:

набула політичного звучання, стала одним із чинників зростання напружень у відносинах сусідніх народів. І хоча на сьогодні історики обох країн зробили чимало для з'ясування минулого, але й між дослідниками постали серйозні розбіжності в баченні давніх подій.

Чи не найбільш «гарячою точкою» розбіжностей, які існують між українською і польською сторонами, є питання українсько-польських відносин на Волині в 1943 і, частково, 1944 р., де вони набули особливо кровопролитного характеру й супроводжувалися численними жертвами серед цивільного населення. У полі зору громадськості, передусім польської, зокрема після падіння тоталітарних режимів й утворення незалежних посткомуністичних держав, опинилися суворо цензуровані в попередній час питання українсько-польських відносин та «анти-польської акції» українського національно-визвольного руху під проводом Організації українських націоналістів С. Бандери (ОУН-Б) й Української повстанської армії (УПА) на Волині та в Галичині в 1943–1944 рр.

Цей матеріал не є аналізом або спробою підсумувати здобутки сучасної історіографії – як української, так і польської чи світової – у вивченні та оцінці проблематики українсько-польських стосунків у ХХ ст. Ідеться, передусім, про методологічні аспекти підходу до розуміння «важких» або «складних» історичних питань українсько-польських відносин у ХХ ст. та способів їх інтерпретації в сучасних умовах. Перед спробою їх розгляду треба зробити декілька зауваг у вигляді вихідних тез цього тексту.

По-перше, це вивчення проблем відносин двох суб'єктів історичного процесу, що обов'язково передбачає врахування поглядів представників цих суб'єктів, у цьому випадку ідеться про дві спільноти – українську й польську, що реалізували певні суспільно-політичні ідеї. Отже, ідеться про врахування існування погляду «іншого» й прийняття цього «іншого» як суб'єкта. Найскладніше в таких випадках говорити про «свіжу» історію, або минуле, коли ще залишаються емоційно налаштовані свідки відбулих подій. Доцільно згадати слова знаного дослідника соціальної пам'яті Моріса Гальбвакса про те, що історія перебуває в послідовному зв'язку з пам'яттю – там, де «згасає» пам'ять (минуле не переживається), місце пам'яті займає історія,

«Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 czerwca 2013 r. w 70. rocznicę Zbrodni Wołyńskiej». URL: <https://www.senat.gov.pl/prace/senat/posiedzenia/tematy,47,1.html>; *Uchwała sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943–1945.* URL: <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=625>

історія розпочинається в цілому тільки там, де закінчується традиція і зникає суспільна пам'ять⁴. Тобто новітні події перед тим, як стати «історією», повинні пройти певний період «охолодження» емоцій і розширення погляду на них за рахунок візій «іншого». Треба наголосити, що збільшення часової ретроспективи призводить до зменшення суб'єктивності погляду.

По-друге, наукова історія не є переписуванням джерел. Вона є їх інтерпретацією, яка здійснюється фаховим істориком із метою досягнення наукового образу минулого та його наукового пояснення. Самі по собі історичні факти не мають наукового пояснення, а лише підставу для такого. При цьому історик не є й не може бути нейтральним спостерігачем минулих подій, як би він цього не прагнув: він завжди є носієм інтересів і представником певної культурної формації, яку представляє його спільнота. Тому ключовим моментом в інтерпретації минулого завжди залишатиметься соціально-культурна ідентифікація історика і, як наслідок – знову ж таки питання ставлення до «іншого».

По-третє, у зв'язку з вищесказаним значно зростає соціальна роль історика в складному лавіруванні між «знаю, уявляю і промовляю (створюю тексти)». Він, як і лікар, повинен добре усвідомлювати наслідки своїх тверджень, котрі зачіпають інтереси багатьох людей і спільнот. І тут важливо пам'ятати лікарський канон *non nocere* («не нашкодь»). Історія й соціальна пам'ять завжди містять численні міфи та стереотипи, спогади й переживання, які окреслюють хиткі межі між добром та злом для себе (і своєї спільноти) та «іншим» (іншою спільнотою). На жаль, історія, як вся багатоманітність і невичерпність історичних фактів, завжди залишає можливість її інструментального використання у вузьких групових інтересах. Один зі знаних європейських дослідників історичної пам'яті Жорж Мінк нещодавно писав: «Європу наскрізь пронизують сліди давніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Досвід показує, що їхня реактивація завжди можлива, попри різні форми їх розв'язання в минулому. Історія переносить себе у теперішність, відбувається мобілізація різних дієвців (акторів – Л. З.), постраждалих груп населення або інших знедолених груп, про яких забули в післяконфліктних угодах або змусили мовчати. Виходячи з цієї реалії, різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам'ятеві ресурси й залучають до свого репертуару дій історизувальні стратегії для того, щоб “повернути в ужиток” образи “болісних” минув-

⁴ Думка наведена за: Assmann J. Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych / przekład A. Kryczyńska-Pham; wstęp i redakcja naukowa R. Traba. Warszawa, 2008. S. 58–60 passim.

шин у своїх поточних політичних іграх»⁵. Тому важливо прискіпливо та критично ставитися до метафоричних «образів» й «уявлень», які запозичаються істориком з арсеналу (словника) минулих подій – вони завжди віддзеркалюють емоційну та заангажовану (упереджену через участь у цих подіях) реакцію сучасників на самі події.

По-четверте, варто визначити важливе питання: яку мету ми переслідуюмо в науково-історичному осмисленні українсько-польських відносин, котрі у ХХ ст. часто набували характеру конфліктних? На мою думку, цією метою є визначення й пояснення причин і наслідків конфліктних ситуацій не заради самих конфліктних ситуацій та їх правової чи політичної оцінки, оскільки це ситуації минулого, далекого чи близького, а виходячи із сучасної ситуації та її експонування в ближче та далі майбутнє. Тому жодна з конфліктних ситуацій, які стосувалися певних частин українців і поляків у першій половині ХХ ст., не може розглядатися й оцінюватися ізольовано від іншої. Адже ланцюг цих конфліктів, що в модерний час розпочався ще до Першої світової війни, мав продовження та наслідки. Отже, важливо розглянути весь цей ланцюг. Однак завжди постає риторичне запитання: коли ми концентруємо увагу на конфліктних ситуаціях, то чи не призводить це до спотворення історичного минулого та його представлення у виключно негативному світлі?

По-п'яте, на сьогодні нагромаджено значний обсяг історичних джерел та історіографії з українсько-польських відносин у ХХ ст., який дає змогу реконструювати події майже кожного населеного пункту й провідних осередків політичного життя українців і поляків. Ці студії доцільно продовжувати. Але нагромаджений матеріал уже сьогодні дає можливість створювати певні історіографічні синтети, засновані на виявленні та узагальненні сутнісних рис і характеристик указаних відносин. Синтезуючий погляд так чи інакше повинен відволікатися від другорядних, можливо й дуже важливих, із погляду окремої людини чи групи обставин, окреслюючи головне та суттєве. Ширший інтерпретативний погляд на події та явища має важливіше значення саме для сьогодення й майбутнього.

У ХХ ст. обидва народи – український і польський – увійшли як поневолені й розділені тогочасними імперіями. Кращі представники української та польської інтелектуальної еліти впродовж ХІХ ст. сформували програми національного визволення та утворення само-

⁵ Мінк Ж. Вступ. Європа та її «болісні» минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі. *Європа та її болісні минувшини* / автори-упорядники Жорж Мінк і Лора Неймайер у співпраці з Паскалем Боннаром. Київ, 2009. С. 37.

стійних держав. Проблема полягала в тому, що польські політики, виходячи з «історичного права», бачили майбутню незалежну Польщу майже виключно в кордонах Речі Посполитої 1772 р. Зберігаючи вірність ідеї відбудови «історичної» Речі Посполитої як головного змісту всього польського національного руху кінця XVIII – початку XX ст., польські політики ставили вірність традиції понад історичні та політичні реалії, залишалися в полоні стійких національних міфів, котрі, хоча й служили національній консолідації населення, але суперечили новим суспільно-політичним умовам життєдіяльності поляків та українців.

Польський політикум применшував, а часто й ігнорував український національно-визвольний рух, який на початку XX ст. вже сформувався і організаційно, і політично. Особливо активно він виступав у Галичині під владою Австро-Угорщини⁶. Однак формування й дозрівання українського національного руху, його «претензії» на частину державно-політичного спадку Речі Посполитої, «витискання» поляків не тільки з Правобережної України, але й з «польського П'ємонт» в Галичині боляче сприймалося польським населенням, особливо міським, натрапляли на опір і протидію польських політичних кіл.

Нагромаджені українсько-польські суперечності отримали свій вихід у період завершення Першої світової війни, коли в практичну площину стала справа відбудови національних держав на руїнах тогочасних імперій. Склалася настільки складна ситуація, що польські політичні чинники виступили як ворогами, так і союзниками українських визвольних змагань. У 1918–1919 рр. вони збройно виступили проти ЗУНР й УГА в Галичині, а невдовзі, у 1920 р., – союзниками УНР у боротьбі з більшовицько-російською агресією. Обидві війни, за образним висловленням польського історика Мацея Козловського, стали «Пірровою перемогою» для Польщі, оскільки викопали величезну прірву між українцями та поляками – «природними сусідами й союзниками»⁷ і, крім того, слід додати – різко поглибили розбіжності та

⁶ Народна програма. *Діло*. Львів, 1895, 24 груд. Ідея поділу Галичини на дві етнічні частини народилася ще 1848 р. у середовищі діячів Головної Руської Ради, яка виступила представником інтересів українського (руського) населення під час революційних подій у Львові. Пізніше українські провідники зняли цю ідею з політичної програми, сподіваючись на порозуміння з поляками в прагненні розширення самоврядних прав провінції. Невдача з проведенням чергової спроби порозуміння – «нової ери» – спонукала українців знов рішуче поставити вимогу поділу Галичини: Кугутяк М. Галичина: сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. С. 32–39.

⁷ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. Kraków, 1990. S. 105–106.

конфлікти всередині українського національного табору. Адже в 1920 р. уряд Української Народної Республіки під проводом С. Петлюри підписав із Польщею відомий Договір і Військову конвенцію, за якими території Східної Галичини та Західної Волині, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини залишалися за Польщею. Західноукраїнське населення й політичні партії не сприйняли та не визнали рішення уряду УНР про залишення цих земель у складі Польщі. Для них це означало продовження непримиренної боротьби за незалежність, а Польща за таких умов виступала «агресором» і «загарбником», який знищив важливий твір українського народу – Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР)⁸.

Подальші події показали, що мирне співіснування поляків та українців в одній державі є під питанням. Загальний настрій і українського, і польського населення в міжвоєнний період характеризувався збереженням взаємної упередженості та емоційної ненависті, незважаючи на неодноразові спроби окремих осіб із двох сторін досягти українсько-польського компромісу. У Галичині та на Волині вони підсилювалися недолугою політикою польських урядів й адміністрації, котрі за жодних обставин не погоджувалися на надання українцям територіальної автономії, як це передбачено міжнародними умовами збереження тимчасового контролю Польщі над західноукраїнськими землями⁹. Можна припустити, що виконання Польщею міжнародних зобов'язань щодо Галичини й упровадження тут територіальної автономії було б важливим розв'язанням українсько-польських суперечностей на тому етапі, оскільки створювало підстави дійсного політичного співробітництва на засадах утворення в майбутньому незалежної України, для якого поляки спричинилися б не стільки деклараціями, скільки реальними діями. Не випадково один з активних прихильників польсько-українського порозуміння граф Я. С. Лось у листі до львівського воєводи Ружнецького в серпні 1932 р. писав, що для досягнення згоди між українцями й поляками треба «викорінити шовінізм із

⁸ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів, 1997. С. 54–59.

⁹ Згідно з рішеннями Найвищої ради Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р., а потім і постанови Ради послів Ліги Націй від 14 березня 1923 р., Польща зобов'язувалася запровадити автономію в Галичині. Див.: Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. Київ, 1998. С. 129–130, 253–254; Zaks Z. Galicja Wschodnia w polskiej polityce zagranicznej (1921–1923). *Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich*. Warszawa, 1971. Т. VIII. С. 29–32; Pisuliński J. Nie tylko Petlura. *Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Wrocław, 2004. С. 392–397 й ін.

польського суспільства, яке на 75 відсотків ним заражене»¹⁰. Причини такого стану досить добре висвітлені в історичній літературі, і ми не будемо на них докладно зупинятися¹¹.

Загальна поразка українських національно-державницьких змагань, антиукраїнська політика більшовиків в УРСР, антиукраїнські заходи польських органів влади в Галичині та на Волині, а також невдачі в досягненні компромісу з українськими поміркованими діячами після 1923 р. спричинили виникнення радикального крила українського національно-визвольного руху в особі Організації українських націоналістів (ОУН), яке зробило ставку на «революційний» сценарій визволення України з-під більшовицької окупації й польського панування. До сьогодні серед частини польської громадськості та істориків зберігається нерозуміння причин радикалізації українського національно-визвольного руху в умовах поширення тоталітарних ідеологій і способів розв'язання суспільних проблем. Проте як могли реагувати на знищення української державності представники національно свідомих кіл українства? Логічна відповідь: так само, як і польські після нападу на них гітлерівської Німеччини.

Передвоєнні дії польського уряду, хоча й були спрямовані на посилення національної безпеки, зокрема на кордонах, але аж ніяк не могли виправдати їх антиукраїнського характеру. Ліберально-демократичні кола українського табору Галичини (Українське Національно-Демократичне Об'єднання, Українська Народна Обнова та ін.) змушені були в черговий раз визнати невдачу спроб орієнтуватися на порозуміння з поляками в очікуванні реального врахування «українського чинника» їхньої політики: загальні елементи політики Ю. Пілсудського щодо підтримки незалежної України за Збручем жодним чином не узгоджувалися з придушенням українського національного руху в Галичині й на Волині. У галицькому та волинському українському суспільствах під впливом радикальних націоналістів зріла «остання» надія опори на Німеччину, що здатна поставити на коліна обох агресорів – Польщу та Росію (СРСР), котрі в 1918–1921 рр. поділили між собою Україну. У геополітичному розкладі лише ліквідація Версальської системи договорів могла створити умови для відбудови незалежної Української державності. Німеччина та її союзники кинули

¹⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie. *Sygnatura Łoś*. V-1, t. 1, k. 52.

¹¹ Цих питань у своїх працях торкалися польські дослідники А. Хойновський, Т. Пйотркевич, Е. Папезиньська-Турек, Р. Тожецький, С. Стемпень, Є. Томашевський, М. Сівіцький, Е. Коко, а також українські — В. Кучабський, І. Лисяк-Рудницький, С. Томашівський, Ю. Сливка, М. Швагуляк та ін.

виклик цій системі й тим привернули увагу радикального крила українського національно-визвольного руху.

Коли розгорілася Друга світова війна, політичні впливи ліберальних і демократичних сил українського національного руху виявилися повністю дискредитованими, а політичні акції радикальних націоналістів різко пішли вгору, оскільки війна ставила на порядок денний «продовження політики збройною силою» й реалізацію саме «революційного сценарію».

Українсько-польський конфлікт на південно-східних землях колишньої Польської Республіки (західноукраїнських) у роки Другої світової війни сьогодні відображений у численній науковій, публіцистичній і мемуарній літературі, написаній багатьма науковцями, учасниками й свідками тих подій. Спеціалістам ця література добре відома (див. [1]).

Після початку демократичних перетворень у Польщі наприкінці 1980-х років, ліквідації цензури почалося масове заповнення «білих плям» польської й української новітніх історій в обох країнах. В Україні більше уваги приділено та продовжує приділятися розкриттю й усуненню російсько-імперських і радянсько-комуністичних стереотипів, згідно з якими «українців не було й немає», а вигадані українці були і є «агентами західних країн», передусім Німеччини, а тепер уже США. У Польщі ж, зокрема, починаючи з 2000-х років, почала зростати хвиля антиукраїнських виступів із метою перевести в центр сучасних українсько-польських відносин проблему «нерозв'язаності» історичної спадщини, зокрема т. зв. «Волинської різни» поляків 1943–1944 рр., яка повинна би знайти якщо не юридичне, то принаймні політичне розв'язання – загальне вибачення української сторони за «злочини ОУН-УПА» на Волині (і в Галичині та Холмщині, Надсянні, Підляшші) і, що важливо, визнання ОУН й УПА «злочинними організаціями»¹².

Таке однобічне трактування українсько-польських відносин на пограниччі в період світової війни мало та продовжує мати політичний характер і спрямоване не на сучасне й майбутнє, а на реставрацію минулого в його негативних проявах. «Історичні образи» ще живих польських свідків подій спричинили певний відкат у ставленні до українців та України наприкінці першого й першій половині другого десятиріччя ХХІ ст. та вилились у згадувані сенатські й сеймові постанови 2013–2016 рр. щодо «Волинської трагедії». Замість холодного та

¹² Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурс. Львів, 2013. С. 296–308 та ін.

зваженого аналізу давніх подій, з'ясування їх причин та характеру, частина польських істориків і громадськості піддалась емоційним впливам у намаганні звинуватити український національно-визвольний рух у всіх злочинах, учинених у регіоні Центрально-Східної Європи, а насамперед у «вирізуванні» та «депортації» польського цивільного населення Волині й Галичини.

Такий підхід абсолютно ігнорує здобутки сучасної української історіографії та, зокрема, зневажає суб'єктність України, її національні інтереси в сучасному світі. Не кажучи вже про звичайну наукову порядність тих, хто береться за перо. Фактично пішли в небуття певні здобутки українських і польських істориків під час роботи 13-ти наукових семінарів «Україна – Польща: важкі питання» (1997–2008)¹³. Якщо відомий фактичний матеріал уже достатньо рельєфно окреслює передумови, характер, сутність і наслідки українсько-польського зіткнення (конфлікту) на Волині й у Галичині під час світової війни, то його інтерпретація значно різниться, що цілком нормально для науки. Треба відзначити й важливий інтерпретаційний наслідок дискусій фахових дослідників минувшини: і українські, і польські історики прийшли до переконання й підтвердили його в спеціальних «протоколах узгоджень і розбіжностей», які приймалися на кожному семінарі, а саме – що ОУН й УПА були українськими національно-визвольними формаціями, а не «бандами» та «колаборантами», а також той факт, що в 1943 р. відбулась «антипольська акція ОУН і УПА» на Волині, а потім і в Галичині, яка передбачала «усунення» («витіснення», «переміщення») польського населення з теренів українсько-польського пограниччя (або колишніх польських «кресів») і внаслідок якої були значні жертви серед цивільного польського та українського населення. Уже тоді в деяких учасників семінарів склалося враження про «українсько-польський конфлікт» 1943–1944 рр. на «східних землях колишньої Речі Посполитої», або західноукраїнських – в українській інтерпретації, а не про одностороннє «вирізування польського населення». Зрештою, названий термін був найбільш поширений і в публіцистиці, хоча до нього додавали й про «трагедію цивільного населення під час цього конфлікту», про жертви, яких могло б не бути. Тоді ж прозвучало також визначення

¹³ Про хід і результати регулярних семінарів українських і польських істориків, що відбувалися в 1997–2008 роках, див.: Polska–Ukraina: trudne pytania, Warszawa 1997–2009, tt. 1–11 (Українська версія матеріалів семінарів: Україна–Польща: важкі питання, тт. 1–10, Варшава; Луцьк 1998–2006). Підсумовуючи пророблену роботу, польські історики видали окремих том: Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945). Warszawa, 2003 та ін. видання.

«збройного конфлікту» як «українсько-польської війни» з варіаціями «міжетнічної», «міжнаціональної», «громадянської». Не всі історики поділяли такі визначення, але все ж таки головним підсумком 13-ти семінарів став образ політичного й воєнного зіткнення («конфлікту», «війни»?) двох, треба особливо підкреслити, *рівноправних* сторін – польського руху опору та українського національно-визвольного руху. (Термін «протистояння», який інколи вживається учасниками дискусій, на мою думку, не підходить до окреслення тогочасних подій, тому що в цьому випадку не йдеться про пасивні дії з обох сторін – «стояння», а власне про «діяння»). І це, на наш погляд, було значне досягнення учених, які намагались уникнути зростаючого тиску громадської думки з обох сторін – польської та української. Здавалося, що на такій основі можна було би завершити дискусії на суспільно-політичному рівні, застосувавши християнську засаду «вибачаємо і просимо вибачення».

Однак зовсім неприйнятними й такими, що ображають національні почуття українців, є спроби представити причини конфлікту як винятково прояв «людоджерського», «отруєного націоналізмом» характеру дій українців, котрі без усякої на те причини «різали» безборонних поляків Волині та Галичини, а також т. зв. Закерзоння. Мушу стверджувати, що термінологія й оцінки українсько-польських відносин у роки Другої світової війни дивно різняться. Якщо йдеться про конфлікт на Волині, то вживаються метафоричні терміни «різня», «винищення польського населення», «людобуйство» («геноцид»), а коли йдеться про винищення українського населення, у тому числі цілих поселень, – то говориться про «оджетові акції» (помста), «пацифікацію» й тільки в рідких випадках і не щодо всіх теренів пограниччя – «війна»¹⁴. Тоді

¹⁴ У цьому місці наведу тільки два приклади з останніх праць польських істориків, праць добре аргументованих фактографічно, але щодо оцінок (і термінів) то таких, що залишають запитання. Т. Береза в цінній, дуже насиченій фактами монографії щодо розвитку українсько-польських стосунків під час війни в Ярославському повіті Люблінщини відзначив, що конфлікт між українським і польським підпіллям дуже складно визначити однозначно, однак у його розвитку можна віднайти і збройні напади, і елементи «етнічних чисток» з обох сторін (щоправда, державотворчі прагнення українського підпілля автор чомусь іронічно називає «квазі-державою», хоча на той момент (весна 1945 р.) українські державотворчі наміри вже тривалий час фіксувались усіма учасниками війни). Та й сам дослідник цілком правильно оцінює ситуацію: «Наприкінці II світової війни (...) прагнення українських націоналістів (створення української держави – Л. З.) зустрілись із готовністю поляків захищати тогочасний, визначений рішеннями Великої Трійки в Тегерані та Ялті стан посідання». Підкреслюючи надзвичайно складний і заплутаний характер українсько-польської збройної боротьби в умовах окупації, автор усе ж таки уникає терміна «війна», хоча він буквально напрошується з наведеного ним матеріалу «збройного конфлікту» на вказаному терені (Bereza T. *Wokół Piskorowic. Przyczynek do dziejów konfliktu polsko-ukraińskiego na Zasianiu w latach 1939–1945*. Rzeszów, 2013. S. 281–282). Інший польський автор – М. Зайончковський – у багатій малознаним фактичним матеріалом

постає слушне запитання – як називати акції винищення українських поселень польським підпіллям (Павлокома, Сагринь, Піскоровіце і т. ін.)? «Геноцидом» цивільного українського населення? Чи не простіше вмістити всі збройні дії українського й польського підпілля в узагальненому терміні «війна»?

Така пропозиція, безумовно, є дискусійною, але важко знайти інший термін для всієї сукупності подій українсько-польських відносин у роки світової війни та без урахування попереднього етапу їх розвитку. Можна зрозуміти польських керівників підпілля часу війни, які цієї війни не хотіли й прагнули лише зберегти територіальний *status quo ante bellum*. Однак водночас треба взяти до уваги також рішучість керівників українського національно-визвольного руху (і не лише керівників, а й значної маси українського населення пограничних теренів), які розраховували скористатись умовами війни для «другої спроби» національного державотворення.

Останнім часом на перший план вийшло питання жертв українсько-польського конфлікту на Волині й у Галичині в роки Другої світової війни. І тут до обігу ввійшли не лише фантастичні цифри польських утрат від «рук українських націоналістів», а й повне ігнорування втрат української сторони, а також результатів досліджень українських учених і нагромаджений ними документальний матеріал. Наведу тільки один приклад: у недавно проведених порівняннях утрат населення в роки Другої світової війни по одному Володимир-Волинському району Волинської області з'ясувалися такі розбіжності і за підрахунками українських дослідників, загинуло 1736 або 1347 українців, а за польською дослідницею Е. Семашко, – 73 особи, поляків за українськими підрахунками загинуло 1157 або 483, а за польськими – 3329 (ідеться за весь період війни)¹⁵. А. Боляновський на підставі українських, польських і німецьких документів показав, що втрати польського населення в українсько-польському конфлікті на Волині не можуть перевищувати 20 тисяч загиблих¹⁶.

монографії готовий визнати факт «партизанської війни», але все одно наполягає на тому, що польське підпілля вдавалось тільки до «одветових» акцій. Але якщо «війна» була (і вона була за «територію»!), то при чому тут «одветове акції» польського підпілля!? (Zajaczkowski M. *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*. Lublin; Warszawa, 2015. S. 427–428). Подібна аргументація більше нагадує схоластику й казуїстику.

¹⁵ Див.: Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район. Польсько-українське протистояння / упорядники О. Голько, О. Тучак, Н. Халак. Львів, 2014. С. 77.

¹⁶ Боляновський А. Проблема кількості польських жертв Волинської трагедії 1943 р. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2013. Вип. 6. С. 129–143.

Водночас спроби порахувати докладне число жертв польського та українського населення від рук ОУН й УПА або польського руху опору на Волині, на нашу думку, були марними, оскільки на той час були численні жертви серед поляків та українців, спричинені також діяльністю окупаційної влади, радянських партизанів і кримінальних угруповань тощо. Український історик С. Макарчук переконливо показав, що внаслідок усіх воєнних катаклізмів втрати польського населення Волині склали не більше ніж 50 тис. осіб¹⁷. Але справа не в кількості жертв польської та української сторін у роки Другої світової війни, а в тому, що саме, які події відбувалися тоді на теренах українсько-польського пограниччя. Це дає ключ до їх розуміння й оцінки. І тому в дослідженні цих питань першорядне значення мають пояснення, інтерпретація тих подій, які відбувалися на завершальному етапі Другої світової війни й у перші післявоєнні роки на українсько-польському пограниччі. Очевидно, що тут не можна оминати й питання як зовнішніх депортацій українського та польського населення, так і внутрішніх в СРСР і Польщі.

Очевидно, що кількість жертв серед цивільного населення не є головною ознакою українсько-польського конфлікту на пограниччі. Добре відомо, що польське підпілля ще від 1939 р. готувалося до силового недопущення опанування т. зв. «східних кресів» українською стихією. Ще в середині листопада 1941 р. командувач польського підпілля ЗВЗ (Союз збройної боротьби) подав до Лондона докладний аналітичний рапорт про стан польсько-українських стосунків за період з вересня 1939 р. до листопада 1941 р. із знаменною допискою «передбачення на майбутнє». Автор рапорта робив висновок, що при наступних спробах повернути Східну Малопольщу (Галичину) доведеться зіткнутися з «опором зміцнілої української стихії» в некорисних для Польщі обставинах, а збройні дії з польського боку тут будуть представлятися як «агресивна війна». Автор закликав лондонський уряд якомога швидше виробити політику щодо українців, залучити їхніх представників до польських урядових структур тощо, щоб зняти нагромаджену міжнаціональну напругу¹⁸.

Для польської сторони питання утримання Східної Галичини й Волині («кресів») у складі відновленої Польщі було позадискусійним. Не уявляючи собі жодних обставин, за яких «креси» могли би відійти

¹⁷ Makarczuk S. Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1947. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. Warszawa, 1999. T. 5. S. 323.

¹⁸ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Londyn, 1973. T. II. S. 137–142.

від відродженої післявоєнної Польщі та не беручи до уваги жодних українських прагнень створення на цих землях незалежної Української держави, польські політичні сили, представлені в підпільному Польському узгоджувальному комітеті (Polski Komitet Porozumiewawczy), уже в 1942 р. підготували документ «Проект розв'язання українського питання», у якому однозначно пропонували примусове переселення українців до СРСР як єдино можливий спосіб «умиротворення» українського населення на «кресах». У документі зазначалося: «Метою радикальної ліквідації українського питання, а тим самим перешкоди у встановленні польсько-російських відносин потрібно прагнути до укладання з Росією (sic! – Л. З.) (зокрема радянською Україною) договору про примусовий обмін усього українського населення південно-східних земель на поляків, котрі проживають у Росії»¹⁹.

Польські підпільні структури й керівні чинники в еміграції ретельно готувалися до опанування влади на землях колишньої Польської Республіки. Тому навряд чи можна говорити про «безборонність» польського населення, про «неготовність» до відповіді на виступ українських визвольних сил. Справа полягала в іншому: етнічні поляки становили значну меншість на «кресах» і, незважаючи на недосвідченість та помилки керівників ОУН й УПА, не могли чинити серйозного опору українському визвольному рухові²⁰.

Треба підкреслити, що польське підпілля – як цивільне, так і збройне – на 1942 р. було достатньо розбудованим і потужним, у тому числі й на західноукраїнських землях. На Волині та в Галичині створено 264 бази польської самооборони, які підпорядковувалися переважно Армії Крайовій (АК) і Делегатурі уряду на край (представництво Лондонського еміграційного уряду в окупованій країні). Із них 142 бази були в Галичині й 122 – на Волині²¹. Тільки в загонах АК на Волині на кінець 1943 р. було 8 тис. вояків, а в Галичині – 27,5 тис.²². Це не

¹⁹ Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944 / Biblioteka Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego. T. 24: Dokumenty do dziejów stosunków polsko-ukraińskich 1939–1945. T. II / Wstęp i opracowanie Lucyna Kulińska i Adam Roliński. Kraków, 2004, dokument 41. S. 295.

²⁰ Польський дослідник Г. Грицюк подає, що в 1942 р. на терені Волині перебувало 305 тис. польського населення, що становило лише 14,6 % всього населення краю. У Східній Галичині поляків нараховувалося на той час близько 800 тис., або 19 %. – Gryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. Toruń, 2005. S. 272, 221–223.

²¹ Komoński E. W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich. Toruń, 2013. S. 437–438.

²² Filar W. Wydarzenia Wołyńskie 1939–1945. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania. Toruń, 2008. S. 183; Pempel S. ZWZ-AK we Lwowie 1939–1945. Warszawa, 1990. S. 87.

рахуючи учасників інших польських підпільних організацій (БХ, НСЗ тощо).

Коли йдеться про т. зв. «відплатні» акції польського підпілля проти українського населення Волині та Галичини, то це не завжди відповідає фактам. Останні дослідження засвідчують, що швидше українці застосовували «відплатні» акції у відповідь на напади польських підпільних формувань. Доведено, що з 8 березня до 1 липня 1943 р. у Волинському воєводстві відбулося 107 нападів на українські села за участю поляків або організованих поляками, було вбито 722 особи (за іншими даними, 1091 особа) українців²³. Отже, можна стверджувати, що перед «антипольською акцією» була «антиукраїнська акція» польського підпілля. І ігнорувати цей факт історикам не можна.

Фактично, за визначенням польських, українських, німецьких і радянських спостерігачів тогочасних подій, що відображено у відповідних опублікованих документах, у 1939–1947 рр. на землях українсько-польського пограниччя розгорнулася справжня «внутрішня» війна, яка набула жорстоких рис. Почалася ця війна не в 1943 р., а у вересні 1939 р. Так, в одній із недавніх публікацій польська дослідниця Е. Семашко слушно звернула увагу на те, що до «різного роду актів терору і вбивств доходило на Волині (а також і в Галичині – Л. З.) вже в 1939 р., майже безпосередньо після вибуху Другої світової війни»²⁴.

Разом із тим в останнє десятиріччя в польській публіцистиці, але також і в науковій літературі відбулося виокремлення й абсолютизація «антипольської акції» зі всього змісту українсько-польських відносин у роки війни. А головне – стався певний відкат – небажання визнати український національно-визвольний рух рівноправним суб'єктом тогочасних відносин, а отже, і перенесення українсько-польського конфлікту в рамки внутрішньопольської або внутрішньорадянської справи (за таких умов українських повстанців і український національно-визвольний рух у цілому можна розглядати як «бунт» внутрішніх сепаратистських елементів, які «співпрацювали» з гітлерівцями). Проте антипольська акція, на мою думку, була лише одним з епізодів «малої війни», яка розгорнулася під покровом «великої світової війни» між українськими та польськими політичними й мілітарними силами на західноукраїнських землях у 1939 р. за зміну політичної карти цієї

²³ Борщик Я. В. До проблеми польських «відплатних акцій» на (березень – початок липня 1943 р.). *Український історичний журнал*. 2016. №1. С. 113–132.

²⁴ Siemaszko E. Ludobójcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu. *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944: Fakty i interpretacji* / red. Naukowa G. Motyka i D. Libionka. Warszawa, 2002. S. 59.

частини Європи, війни, яка передбачала виникнення незалежної Української держави. У цій збройній боротьбі (а як можна назвати збройну боротьбу?) лилася кров і гинуло цивільне населення по обидва боки конфлікту. І тому весь цей збройний конфлікт умовно можна з обох сторін назвати і «патріотичним» і, на жаль, «злочинним», як є злочином будь-яка війна.

Останнім часом з'явилися нові документальні публікації й дослідження, які засвідчують обопільний характер ворожих дій українців проти поляків та поляків проти українців. Ідеться про двотомну публікацію документів ОУН та УПА про польсько-українські відносини в роки Другої світової війни та післявоєнний період, підготовлену українським істориком В. В'ятровичем²⁵. Опубліковані в ньому численні документи засвідчують, що українсько-польський конфлікт досить рано, бо вже в 1941 р. переріс у справжню малу війну, яка, проте, мала різні фази прояву. В одному з документів кінця 1941 р. зазначено: «З обсервації і виступів виникає, що польське підпілля спрямовує свою боротьбу проти німців і проти українців (...) Є очевидним, що поляки поставили на опанування повним можливих місць (...) і треба признати, що мають в тій боротьбі досить великі успіхи»²⁶. У 1942–1944 рр. донесення референтів ОУН з усіх земель, де проживали українці, нагадують донесення з театру воєнних дій. В. В'ятрович опублікував також монографію, яку назвав «Друга польсько-українська війна 1942–1947», у котрій докладно обґрунтував ужити ним термінологію до розуміння й оцінки складних українсько-польських стосунків у роки великої війни. Наведені ним аргументи в сукупності з двохтомником документів дають серйозні наукові підстави розглядати запропоновану й, отже, обґрунтовану ним версію²⁷.

На жаль, донині напруження навколо питань українсько-польського конфлікту не вщухає. Ніхто не прислухається до голосів істориків, котрі закликають залишити проблеми минулого науковцям. Вони все ще продовжують використовуватися в політичній боротьбі, при цьому найбільше – у сучасній Україні, де певні антиукраїнські політичні кола та угруповання все українське намагаються видати за «фашистське», «екстремістське», «бандерівське», нехтуючи умовами й обставинами тієї жорстокої епохи, коли відбувалися події світової

²⁵ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА / відп. ред. та упорядник В. В'ятрович. Львів, 2011. Т. 1–2, 1366 с.

²⁶ Там само. Т. 1. С. 149.

²⁷ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. Київ, 2011 (друге вид. – 2012 р. 366 с.).

війни. У цьому можна побачити дію певних стереотипів, створених і поширених в українському та польському інформаційних просторах комуністичними пропагандистами, але не тільки ними, а й сучасними ворогами України й демократії. Тому актуальним і затребуваним залишається вивчення явищ формування й побутування в суспільній (та історичній) свідомості застарілих стереотипів, зокрема й щодо українсько-польських відносин у ХХ ст. в суспільній свідомості українців і поляків.

Як видається, українським і польським історикам не можна стояти осторонь спроб нав'язати у своїх країнах і на міжнародній арені односторонню версію українсько-польських відносин у роки Другої світової війни. Ця версія повинна бути зрівноваженою поглядом з «іншого боку». І українського погляду не може забракнути, інакше, як і раніше, «біографію» і справу України, а також і Польщі будуть розглядати та вирішувати треті держави – і без українців, і без поляків. Ми повинні поважати як прагнення поляків відбудувати свою державу, так і прагнення українців мати свою незалежну державність. Польська державність уже давно відбудована й зміцнена, а українська ще залишає багато питань для роздумів. Прагнення скомпрометувати український національний рух, повісити на нього «злочини проти людства та людяності» жодним чином не приводять до примирення й взаєморозуміння двох сусідніх народів.

Андрій Козицький

ВОЛИНСЬКІ ПОДІЇ 1943 р.: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОЦІНКИ ЗА МЕТОДОЛОГІЄЮ ГЕНОЦИДНИХ СТУДІЙ

Для збалансованої та всебічної оцінки українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни, зокрема подій 1943 р. на Волині, важливим інструментом може стати методологія, котра використовується під час теоретичного вивчення явища геноциду. Кваліфікація й інтерпретація цього злочину передбачає застосування певного понятійного інструментарію, аналіз послідовних етапів підготовки, а також виконання геноцидних дій. Розглядаючи злочин геноциду як історичне явище, визнаємо, що воно мусить демонструвати певні прояви універсальних особливостей, які однаковою мірою характерні для